

ALAKOS ÁBRÁZOLÁS A NÉPMŰVÉSZETBEN

GAZDA KLÁRA

A népművészet a parasztság, illetve a számára dolgozó falusi és városi mesterek hagyományos tárgyalkotó művészete: a körébe tartozó darabokat széppé az anyaguk, formájuk, arányaik, kivitelezési módjuk és díszítményük rendeltetéssel összefüggő összhangja teszi. E tárgyak művességének egyik szembeötlő tényezője a díszítmény. Díszítőelemeik javarésze nemzetközi elterjedtségű, az egyes motívumok adott időszakban való megléte vagy hiánya, megjelenési formája, alkalmazási módja, aránya, színezése, szerkezetbe illesztése azonban már táji-etnikai vonás is lehet. A román népművészet például mindmáig megőrizte a régies mértánias mintakincset, a magyarban, e régi réteg mellé, néhány évszázada több műfajban felzárkózott a reneszánsz eredetű virágornamentika. Az alakos ábrázolás, mint Európa bármely más népénél, mindkettőben ritka. Jelen dolgozat a Sepsiszentgyörgyi Múzeumban és annak gyűjtőterületén található alakos ábrázolású tárgyak értelmező bemutatására vállalkozik.¹

KULTIKUS HÁTTÉRŰ ALAKOS ÁBRÁZOLÁSOK

Az őskőkori művészetig visszanyúló, s azt csaknem teljesen uraló² alakos ábrázolások eredetileg a nemzetségi társadalomban élő ember világnézetének szerves kivetítődései voltak: őskultuszát, totemisztikus képzeteit fejezték ki, vagy vallásos jelképeihez kapcsolódtak,³ s ennek megfelelően mágikus tárgyakon jelentek meg, melyekkel az ember a vélt természetfölötti erőket próbálta befolyásolni. A szarvas-motívum például Kelet Európa és Észak-Ázsia népeinél a napot, a tajgalakóknál az egész világmindenséget – eget, égitesteket – jelenítette meg, míg a dél-szibériai népeknél a ló töltött be hasonló szerepet.⁴ A madár és a képzeletbeli, sasra emlékeztető griff szintén napjelenkép volt; a vízimadár a vízelemet testesítette meg és primitív elképzelés szerint madár alakot öltött a testből kiszálló lélek, sőt a voguloknál némelyik isten is.⁵ A kígyó, sas, lúd, medve és nő alakja a termékenység képzetével társult,⁶ s az emberábrázolás bálványként szolgált az ősök hazatérő lelke számára⁷, vagy magát a mágikus szertartást örökítette meg. E képzeletek feledésbe merülésével a mitológiai motívumok elveszítet-

ték eredeti jelentéstartalmukat, dekoratív mértánias ábrákká stílizálódtak, majd „a magas kultúrákban kialakult növényi ornamentika erre a rétegre rétegződött rá”.⁸

Elhomályosult jelentéstartalmú, de különféle analógiák szerint értelmezhető alakos ábrázolások népművészetünkben ősi foglalkozásokkal, vagy kultikus cselekvésekkel kapcsolatos tárgyfeleségeken ismerhetők fel. Ilyen például a szarvasagancs porszarú, a vadászat kelléke⁹, mely a vaskorból örökölt geometrikus ábrázolási hagyomány szerint jeleníti meg a varázsló embert¹⁰, vagy magát a varázslás szertartását: a rákarcolt, karcsú háromszögekből és koncentrikus körökből kialakított emberalakok áldólag tárják kétfelé karjukat¹¹, vagy körívesen kapcsolódva mágikus körtáncba fogóznak (1. ábra). Az egyik lőporszarun a napkorongot jelképező svasztikát elnagyoltan ábrázolt madarak veszik körül. A halottkultusszal kapcsolatos – Erdővidéken és Alsóháromszéken a magyaroknál általános, de a bölöni románoknál is megtalálható – faragott cserefa sírjelek, a fejfák ugyancsak elhomályosult jelentéstartalmú, mértánias emberábrázolások: erre utalnak emberi testrészeket, főként a fejet jelző alkotórészeik és azok megnevezései, testarányokat betartó méreteik, nemre, életkorra, társadalmi helyzetre, esetleg foglalkozásra és a halál okaira vonatkozó elemeik.¹² Hasonló stílizálás eredményei az árapataki és erődsdi románok és magyarok temetési zászlói: fiatal leányhalott számára guzsalynyélen kendőkből feketeruhás vőlegényt, legénynek fehérruhás menyasszonyt alakítottak ki, főként azok fejét hangsúlyozva. De a fejfák jelentéstartalmára utal a kézdimartonfalvi Bogdán család galambbúgos nagykapuja egyik lábán található síkábrázolású nőalak, melynek tagolása: mell, gyöngy, füzér, nyak, köralakú fej tetején tulipánnal, a gombos fejfákra emlékeztet¹³ (3. ábra). Stílizált emberalakot sejtünk több, román és magyar telek kapusában. Valószínűleg e tárgycsoportba tartoznak a magyarok kopjafaszerűen faragott házcúcsdíszei is.¹⁴ Mind a feifa, mind a kapus és háztetődísz eredetileg az őskultusszal kapcsolatos bálvány lehetett.

Egy nagyborosnyói fejfa stílizált madárlakban végződik (4. ábra). E motívum a hasonlóan elképzelt, testből kiszálló emberi lélek ókori megjelenítésére vezethető vissza.¹⁵ Talán hasonló mágikus értelemmel kerültek a háztetők ormára a cserépmadár – házcúcsdíszek előképei¹⁶ és az Európa-szerte elterjedt őskori sárkányos (lófejes) házoromdíszek.¹⁷

Más, eredetileg szintén a halottkultusszal kapcsolatos tárgyakon is előfordul az ember – vagy a madárábrázolás. Így az ácsolt kelengyészládán (5. ábra), melynek középkori elődei egyszersmind koporsóul is szolgáltak¹⁸, s az emberi kéz motívumát¹⁹ őrizte meg az egykor halotti ünnepekhez kapcsolódó írott tojás.²⁰ A vadlalásos, laposöltéses, oldalnézetű madaras hímzések a magyar folklórterület egyes pontjain halottaslepedők.²¹ Érdekes végigkövetni az alapján véve kultikus rendeltetésű figurális sütemények változó rendeltetését: a madár alakú peracet a kilyéni magyarok halottaik emlékeztetére, vagy fájós fülük gyógyítására a temetőkertbe dobták, vagy a koldusnak ajándékozták. Ugyanezt megyeszerte a téli napforduló alkalmával kolindáló gyermekeknek és a tavaszi napéjegyenlőségkor házról-házra járó pásztoroknak adták a szerencsekívánás viszonzásául. A kultikus eredetű emberalakú pogácsát²² párosával összekötözve, mintegy vágyai előrevetítéséként, a szerelemes legény ajándékozta választottjának Eszterelkenen, s ha-

sonlóként, szerelmi jelkép volt megyszerte a baba és szív alakú pogácsa és a románságnál az emberalakú préselt sajt (6. kép). Az állatalakoskodók maszkjaikkal eredetileg a vélt sötétség-démonokat szándékoztak elriasztani és a termékenységet biztosítani; ezek maradványa az erdővidéki, szoborszerűen faragott kecskefej (8. ábra). A halál, sötétség, betegség képzelete tehát szorosan összefonódott; az alakos ábrázolások rendeltetése egykor az embert segíteni azok démonainak legyőzésében, az egészség és termékenység biztosítása. A cserépsípek gyakran madár- vagy lóalakúak, s ez talán összefügg a síp egykori, a gyermekmondókában is jelzett²³ gyógyító szerepével. Az írott tojás *ludtalpas*, *ráklábas*, *szárnyas*, *békafejes*, *békahátas*, *bankahátas*, *bankafejes*, *berbécsszarvas* stb. motívumai²⁴ bizonyára annak kultikus szerepével függenek össze. A kígyó szintén írott tojásokon és pásztorfaragásokon: botokon, fakanalakon jelenik meg, s ábrázolása néphitbeli varázs-, illetve gyógyítóerejével és az Euráziában általános kígyótisztelettel magyarázható.²⁵ Ha a pásztorokodás ősiségére gondolunk, feltételezhetjük, hogy címerszerű tárgyaira, a pásztorbotokra eredetileg gonoszelhárító, esetleg termékenység-biztosító célzattal faragtak állat-, főként madárfejeket.²⁶

A XVIII–XIX. században keletkezett, napjainkig fennmaradt népi alakos ábrázolásoknak azonban már aligha van közülük a mágiához: alkotóit inkább a zsánerképszerű megjelenítés szándéka vezette, amikor kibontakoztatták az anyagban rejlő lehetőségeket, arcokká, alakokká formálták a kidudorodó csomókat, a tárgyak előreugró részeit, s a díszítés szándékából nyultak a hagyományos mintakincshez. A továbbiakban ezek formavilágát mutatom be.

ÁLLATÁBRÁZOLÁSOK

A fémmunkák kivételével minden, a Múzeumban képviselt műfajban fellelhetők. Főként a pásztorok munkáin: pásztorbotokon, kanalakon gyakoriak, de kerámiatárgyakon: háztetődíszeken, dohánytartókon, tányérok, csempéken sem ritkák. Elsősorban a madaras ábrázolás az elterjedt, de előfordul a szarvas, s jóval ritkébbak a más vad – és háziállat ábrázolások.²⁷ A gyakoribb előfordulás nagyobb ábrázolási hagyományra vall, ami egyúttal a motívum természeti mintától való eltávolodásával, stílizálódásával és széleskörű elterjedésével is összefügg. Ugyanakkor az egyszeri ábrázolások kiindulópontja a közvetlen, természeti mintakép; ez esetben a stílizálás egyénibb jellegű.

Madárábrázolások

A madaras minta térben és időben nagy utat járt be: mintegy négyezer évvel ezelőtt tűnt fel az asszír-babilónoknál, ahonnan perzsa közvetítéssel kelet–nyugati irányban szétsugárzott.²⁸ Nálunk mind síkábrázolások, mind szoborszerűen megmintázott változata ismert.

A síkábrázolások madármotívumok lehetnek mértániasak és szabadrajzúak. A mértániasak alapja az anyag szerkezetét tiszteletben tartó díszítő technika; ezek szorosan a textiliákhoz tartoznak. A magyar népművészetbe

a XV–XVI. században a takácsok révén kerültek be, akikre közvetlenül vagy közvetve reneszánsz mintakönyvek hatottak.²⁹ A XVIII–XIX. századi vagdalásos laposöltéses varrottasoknak³⁰ csaknem kizárólagos mintái (10. ábra), míg a fonott keresztzemes darabokon ritkák – az árapataki mintakincsnek³¹ csupán 6,5 0/0-át teszik ki – de annál változatosabbak. Főként szél-díszítményeken foglalnak helyet, vagy a főmintában mellékszereplőként, a főmotívum szerepét csak az esetek 2,5 0/0-ában töltik be. Kerülhetnek a kettőt elválasztó csíkra is. E madarak faja többnyire nem határozható meg: csupán egyharmaduk ábrázol nagyfarkú pávát – ez a motívum a XV. századi perúgiai szőttesekig vezethető vissza³² – és egy változatuk a keresztény egyháztól eredő, fiait vérevel tápláló pelikán-motívum³³. Utóbbi esetében az oldal- (a teste) és szembenézet (a szárnya) keveredik, az összes többi ábra oldalnézetes. A mértánias madárábrázolások rendszerint növényeket megjelenítő mértánias mustrákkal kapcsolódnak: a termékenység szimbólumaként a hátukból vagy a farkukból leveles ág sarjad, vagy, csaknem három évezredes hagyomány szerint páronként veszik közre a termékenység fáját ábrázoló stilizált növényt.³⁴ Egymáshoz viszonyítva a madarak hol sorosan, hol párosan, hol egy rombusz csúcsain helyezkednek el.

A természeti formákat inkább megközelítő szabadrajzú síkábrázolást több anyagféleség (csont, kéreg, fa, agyag, textil) és több, azokhoz alkalmazkodó kidolgozási mód (karcolás, festés, mély- áttöréses- és domborúfaragás, öltés) lehetővé teszi. Előfordul lőportartón, bibarcfalvi nyirkaféreg sőtartón és különösen otthonos ez a leveles ágakkal összesimuló oldalnézetes mustra a nagyajtai karcolt (11. ábra) és a kézdivásárhelyi írókás és ecsetfestéses bokályokon. Megjelenik a madár kecsesen hajló virágindán ülve egy imecsfalvi XVIII. századi festett ládán, majd virágkoszorú közepén a pürkereci bútorfestő asztalosok munkáin, avagy párosával szembefordulva nemegy saroktéka párkányzatán, a Bereczki Zsigmond készítette küsmödi-csempék festett koszorúinak összehajló ívén és minden hatodik szabadrajzú varrottas virágtövet közreévő rugalmas indáin. A fiait vérevel tápláló pelikánt Kiss Ernő 1848-as tábornok-vértanú nyergének csontborításán láthatjuk viszont. A szétterjesztett szárnyú sast egy csíkménasági pásztor 1931-ben háromszor karcolta rá botjára, s egy uzoni művészkedő ember egy merítő kanál nyelére faragta rá csipkeszerűen.

Szoborszerűen jelenítik meg a madarat a X.–XIII századi orosz ásatag botokhoz hasonló³⁵, madárfejben végződő pásztorbotok, továbbá a tésztából formált perec, a faragott fejfa és a cserép-házcsúcsdísz.

Szarvasábrázolások

Népművészetünk második leggyakoribb állatmotívuma a szarvas. Sajátos, oldalnézetes, gyakran hátranéző testhelyzetű szabadrajzú megfogalmazási módja „talán a finom agyagművességgel egyidőben... Kisázsia-ból terjedhetett Dél-Kelet és Közép Európába...”.³⁶ Valóban cseréptárgyakon, pontosabban bokályokon a leggyakoribb. Rendszerint mellső lábával félkör (napszimbólum?) csúcsára lép, gazdag növényi ornamentikától övezve. Stilizáltan ábrázolja a szarvast egy 1934-ben Bibarcfalván keltezett

nyírfakéreg sőtartó, míg ezt a motívumot Kiss Ernő nyergének csontborításán, akárcsak egyik árapataki varrottason és brassói csempén már az előképtől eltávolodott, naturális megfogalmazásban látjuk viszont.

Más vad és háziállatok

A legarchaikusabb réteget a felismerhetetlenségig stilizált síkábrázolások minták alkotják. Mértanias változataik az árapataki magyar szálánvarrott hímezéseken, a szabadrajzúak az általánosan elterjedt, a románságnál valamivel gyakoribb írott tojásokon találhatóak, s megnevezésük szerint pőcát, pókot, pillangót, békát, rákot, csigát, teknősbékát, békahátat, kígyófejet, békaszemet, libanyakat, kakastaréjt, rák-, pók-, vagy lúdlábat, rákfarkat, lúdszárnyat, halhólyagot, berbécs- illetve kecskeszarvat, macska- és békanyomot³⁷ ábrázolnak.

A természeti mintaképet jobban megközelítő síkábrázolás ritka és rendszerint kisebb kompozíció eleme. Kiss Ernő nyergének csontborítására medvét karcoltak rá, mely egy öntelten pipáló, kezével ostort suhintó és fenyegető, irreálisan nagy egyenruhás katona előtt szolgál két mellső lábával (25. kép). Az Izsákos falvédőn visszanező fejtartásban látható az áldozati bárány alakja (22. ábra). Mindkét ábra oldalnézetes.

Lazább vagy szervezesebb kis kompozíciók tartozékaiként jelennek meg enyhén domborúra faragott pásztorbotokon a pásztor élményvilágának elemei: a hóvirágnyalásos tavaszban a kisbáránnyal gyarapodó juhcsalád, a zsákmányával vagy kiscicájával eljátszó macska, a feszes pózban viaskodó hatalmas szarvú kecskegidák, a párja által vigyázott, fán költő madár, a bárányt ellopó farkas. A pálca szárán spirálisszerűen felfutó kígyó tagolja a jelenetek számára a felületet (16. ábra), vagy a ló, tehén, lúd ábrája vízszintesen csavarodik a bot köré (17. ábra). A mélyített dúcokkal készített csempék és mézeskalácsok jellegzetes díszítménye a felkantározott lovon ülő huszár (18. ábra).

A szoborszerű ábrázolások ritkák: egyes pásztorbotok kutya-, a farsangi maszkok kecskefejet jelenítenek meg. Magyarhermányban az állat nemét is jelző medve- és bárányalakú dohánytartó keménycserépedények készültek.

Exotikus és fantasztikus állatok

A távoli földrészeken vagy csupán az emberi képzeletben élő állatok alig néhány tárgyon: kapun, csempén, varrottas párnafejen, nyomódúcon jelennek meg, s azokon is ritkán. Népművészetünkbe jórészt címerekből vándoroltak át. Az ókori eredetű képzeletbeli kétféjű sas például osztrák címerállatként vált közismertté³⁸, hogy majd felleljük az árapataki Bocskai koronás elnevezésű keresztes és szabadrajzú varrottason, több, változó mértékben stilizált csempén, a kézdimartonfalvi, 1767-es keltezésű Bogdán – kapu lábán (3. ábra), amint egy női alak lábait helyettesíti. Jelentéstartalma elhomályosult: a csíkmadarasi csempék mintját bogarasnak³⁹ nevezték.

Az ágaskodó oroszlán a nemesi családok címerének gyakori tartozéka: e motívumot Kiss Ernő nyergének karcolt csontborításán és egy XVII–XVIII. századi mélyfaragásos tésztanyomó dúcon látjuk viszont (21. ábra); utóbbin kettős halfarkú nőalak szomszédságában. Szirén díszít egy Csereyné gyűjtéséből származó kályhacsempét. A dálnoki Veres család 1751-ből származó kapuján egy halfarkú koronás nő és egy griffnek vagy medvének értelmezett nagy, virágos talpú, medvefejű, tollas, szárnyas állat harap egy kisebb korongba – Huszka vélekedése szerint a Holdba –, hogy a felette álló nagyobb korongot, – talán a Napot – diadalra segítse.⁴⁰ E kozmikus magyarázat mellett Huszka nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy e különös állatok a Veres család címerképei, s a nap fölött esetleg nem krokodilus, hanem sisakdísz látható.⁴¹ Mindenképp: a díszítménykincs e rétege a nemesi osztály tárgykészletén lelhető fel.

EMBERÁBRÁZOLÁSOK

Az emberábrázolások is két-vagy háromdimenziósak, mértániasok vagy természetűek. Mindkét nagy kategóriába időben egymástól igen távoli hagyományra visszatekintő darabok tartoznak.

A síkábrázolásos mértánias réteg legrégebb darabjai a vaskori eredetű, háromszögekből és koncentrikus körökből alakított emberké⁴² a lőportartókon (1. ábra). Jóval újabbak a textiliák alakjai: mintegy háromszáz éves az Európaszerte ismert, úri eredetű *Ábrahám és Izsák* kompozíció⁴³, melyen az alakok megjelenítésében a szembe- és oldalnézet naív módon keveredik (22. kép). Egy spanyol varrottas mintájához hasonlít egy imecsfalvi kereszt-szemes hímzés virágtővel váltakozó szembenézetes nőalakja.⁴⁴

Még újabbak és szűkebbkörűek a szabadrajzú ábrázolások. A XIX. század elejéről származó karcolt és ecsetfestésű nagyajtai bokályok humoros díszítménye a karikatúrisztikusan elnagyolt portréarc vagy mellkép, mely II. József kalapos királyt ábrázolja⁴⁵ (23. kép). A múzeum tíz ilyen, egymástól különböző kancsóján naív vonásokat figyelhetünk meg: az alkotó képtelen volt megbírkózni a kéz elhelyezésének problémájával; a díszített felületet irreális méretű és elhelyezkedésű virágelemekkel töltötte ki, melyek az alak állából, vállából, derekából, ujja hegyéből sarjadnak. Hasonló ornamentális környezetben jelenik meg két kancsón oldalnézetben az egyenruhás, sarkantyús csizmás határőrkatona is (24. kép). Még jobban egymásba simul a virág és ember egy XIX. század közepi szárazajtai – Magyarhermányban készült – ácsolt lánán: az előrészt vésett fődíszítménye egy leányalak, leveleság hajfonattal, levélvirág mellel, lefelé néző tulipán alsótesttel (5. ábra). Az említett nyereg egyenruhás medveszelidítőjét szintén terjedelmes virágmotívumok veszik körül. A síkábrázolásos tárgyak egy csoportján humoros epikus jelenetek mosolyogtatnak meg. Ezek témája lehet az udvarlás – az egyik kulacson csípőre tett kezű hetyke nőt, a felirat szerint „kedves szüzet” környékez egy félig feléje forduló, zsebredugott kezű férfi. A fazakasmester élményvilága még szorosabban kötődik a katonaélethez: egy másik kulacs egyenruhás férfialakja tisztelgő pózban áll⁴⁶, s két nagy tál az 1848-as forradalmi eseményeknek állít emléket. Az egyikken a császári hadsereg katonái sorakoznak, muszka segítségre várva (26. kép), a másikon szuronyával egy honvéd bocsánatkérés közepette szíven szúr egy császári

katonát. Az ábrázolásmód most is naív: a császári katona nevetségesen rövid lába a levegőben kalimpál. A mester térhatások kihozásával is próbálkozott, ezért helyezte az erdős háttérre sugalló fenyőfákat más síkba. Mindezek az alkotások egyedi munkák.

A szoborszerű emberábrázolások szintén rétegzettek időben, anélkül, hogy az anekdotázásnak a síkábrázolásban megismert fokáig eljutnának. A legrégebbi hagyományt a mértanias idomokból összeállított, pogánykorig visszanyúló cserefafejfák (2. ábra), kapusok és háztetődíszek testesítik meg. Nagy múltra tekintenek vissza a románság antropomorf préselt sajtjai, illetve az azok készítéséhez szükséges dúcok, melyek belső felületét vésett geometrikus ábrák díszítik. Szabad vonalvezetésűek a magyarok buba alakú pogácsái, melyek prehisztórikus, sematikus formái mellé az utóbbi századokban nyugati eredetű, cifrán vésett dúcban formázott szív, kéz, pólyásbaba, leány, gyalogos és huszár alakja társult. Középkori csempéken is láthatni lovashuszárt. Pásztorbotokon gyakori a természetes, gyakran torzított emberfej: a faragó a bot természetadta kampójának a végét alakította a maga képére (28. kép), sőt már az élőfán kidudorodásokat hozott létre magok befúrásával, hogy majd azokba emberarcot faraghasson. (16. ábra). Az emberfejes pásztorbotok középkori hagyomány folytatói, a máktörőkre (29–30. ábra) és az egyik faragószékláb fejére faragott torzképeknek pedig a gótikus oszlopfők alakjai voltak az előképei.⁴⁷

ÖSSZEGEZÉS

A népművészet evidéki alakos ábrázolásait számbavéve azok létrehozói – a hagyományos közösségekben élő emberek – életének rejtettebb tartozékai, alkotó tevékenységének indítékai is felvillantak előttünk. Az ősi eredetű és újabb keletkezésű motívumok sokasága a természet és ember kapcsolatának, illetve a végsőfokon ezzel is összefüggő művészkedésnek évezredek során bekövetkező változásaira utal: a természeti törvények nem ismerése, a félelmes elemi erők rettegése szülte mítoszok, hiedelmek, mesék, s e hatalmak megnyerését célzó mágikus ábrázolások világától a derűsebb biztonságérzetre valló anekdotázásig vezetett az út. Változó tartalmat nyert az ember és állat viszonya: míg előbbinek a történelem hajnalán, kultúrája kezdetleges színvonalán, kiszolgáltatottságában szüksége volt a kecsességükért, gyorsaságukért, szárnyalásukért, hatalmukért vagy félelmességükért tisztelt vadak „pártfogására”, de húsára, bőrére, csontjára is, s ezért azokat nemzetsége őreiként, a vegetációt biztosító nap hírnökeként, az élet, termékenység, erő, egészség jelképeként tisztelte és ábrázolta, noha vadászta is, a háziállatokat mindenkor reális segítőinek, csaknem testvéreinek érezte. Az ősidők állatábrázolásai a félelem, az újkoriak a biztonság, megbékélés, vagy egyszerűen a megszokás szülöttei, s ugyanezt mondhatjuk el az emberábrázolásokról is. Am függetlenül a megjelenítés indítékától, valamennyi alkotás egyben a művészkedő emberé, aki a bármilyen széleskörben elterjedt, de a közösség izlésfelfogása jegyében helyivé alakított és bármilyen régi, jelentéstartalmát elveszített, de a nemzedékek hagyományozó ereje révén továbbörökített motívumkincset az anyag és megmunká-

lasi mód-kínálta konkrét lehetőség szerint alkalmazta, vitte rá valamely használati tárgyra, mert belső szükségletének érezte ezúton is szebbé, emberibbé tenni az életét.

JEGYZETEK

¹ A múzeumi anyag nagyrésze a mai Kovászna megye területéről, kis hányada Udvarhely, Csík és Brassó környékéről származik és elsősorban a magyar etnikumra vonatkozik, ugyanakkor elegendő, összehasonlításra alkalmas román tárgyat is magában foglalva. E bemutatóból csupán az említett területeken kívül készült üvegre festett ikonok maradnak ki, melyek problematikájával több román szakmunka foglalkozik (C. Dancu — D. Dancu, 1975; C. Irimie — G. Focşa 1968). Az értelemezésben a magyar és román szakirodalom eddigi eredményeire támaszkodom, elsősorban Hoffmann (1911), Bátky (1926), Lükő (1942), Fél — Hofer (1966), Kós (1975, 1979), Petrescu (1960), Csilléry (1977, 76—80, 677—682, 1980. 478—480), és Györgyi (1974) munkáira, valamint néhány szovjet szerző megfigyeléseire.

² Az alakos ábrázolások mellé az őskőkori művészetben csupán néhány technikai eredetű mértanias minta társult és feltételezhető, hogy az ősember ezekbe szintén élőlényt képzelt bele. Az újkőkorból több a mértanias díszítmény, melynek szintén jelképes értelem tulajdonítható. László 1974., 62—63.

³ „A vadállatok (pl. a jávorszarvas, a medve) megjelenítése részben a totemizmus csökevénye — írja Zbrujeva —, a nemzetség alapító ősről: madárról vagy vadállatról alkotott olyan elképzelés maradványa, hogy ez az ős egy-egy nemzetség szimbólumává válhatott, másrészt viszont ezek az állatok bizonyos hagyományokhoz és vallásos jellegű mítoszokhoz kapcsolódhattak, s korukban valóság-tartalmuk, értelmük a legrealisabb lehetett” (1980. 25.). Az emberábrázolások szintén vagy az őskultusszal kapcsolatosak, vagy a varázslást szolgálták.

⁴ „Kelet Európa és Észak Ázsia számos népe a napot... rénszarvasnak, jávorszarvasnak vagy lónak képzelte. Az északon élő népek a naprénszarvas tiszteletére a közelmúltban is ünnepségeket tartottak, mágikus szertartásokat végeztek... A szolikomszki járásban népünnepen vadászok üldözik a „nap rénszarvast”. Halványan ebben is kifejeződnek a jó és a gonosz, az élet és halál, a sötét és világos erők harcára vonatkozó ősrégi képzetek.” Martinov — Bobrov 1980. 30.

⁵ Csilléry 1980. 24, 478; Kós 1975. 184—187. Zbrujeva ennek okát így fejtegeti: „Az őskori ember számára rejtély volt, hogy a madarak ősszel ismeretlenségbe repülnek, majd tavasszal visszatérnek, s ez óhatatlanul különleges viszonyt hozott létre a madarakkal.

⁶ Maszlova 1980. 70, Dienes 1978. 54.

⁷ A finnugor és török népeknél szokás volt az elköltözött ős felszabadult lelke számára a sírhelyen és a családi hajlékban is az ős képmását elkészíteni, hogy a léleknek legyen hüvelye, ahová időnként beköltözhetik, hogy ne érezze magát bolygó látogatónak. Cél: pártfogóul lekötni az elhalt szellemét. Solymossy 1937. 417. „A képmás pedig a prelogikus észjárás szerint azonos magával az ábrázolt személlyel.” Kós 1975. 187.

⁸ Maszlova 1980. 76, Györgyi 1974. 80.

⁹ A szarvasagancs porszaru a szarvasvadászat sikerét befolyásoló mágikus tárgy volt: prelogikus elgondolás szerint ha az ember hatalmába keríthette a szarvas e testrészét, annak segítségével elejthette magát az állatot is. A puszkapor feltalálása után ez az eszköz a fegyveres vadászat kelléke lett.

¹⁰ László 1974. 94—95, Bátky 1926.

¹¹ Molnár 1975 16a, Kós 1979. 90, 98.

¹² A fejfák emberábrázoló jelentéstartalmáról legutóbb Kós összefoglaló tanulmányából olvashattunk (1975. 178—180). E tényekre száz évvel korábban már Orbán Balázs is felfigyelt: „Miként a törököknél, úgy itt is [a középjártai székelyeknél] megvan az a szokás, hogy a férfi sírfáját kalap, süveg tetézi, míg a nőkéét cifra arabeszkek és növény díszlet ékesíti”. 1869. 16.

¹³ Kós 1975. 178.

¹⁴ A házcúcsdíszeknek Bátky szerint eredetileg démonűző szerepük volt (id. Györffy 1968. 263). A nálunk fellelhető fa háztetődíszek egyike, a kereszt feltehetően az ácsolt ház-

csúcspdísz követte, mely nagyobb múltra tekint vissza. Ennek eredetileg emberábrázoló jelentéstartalma a nép körében is ismert; erre utal a kovásznai Czika Istvánné vallo-mása: „Emlékszem, amikor levették a házunkról azt a bubát, mikor újrafödtek. Faragott vót, olyan, mint a kopjafa, a vége hegyes vót, s úgy cifrázott. Úgy mondták nekem, én gyermek vótam még akkor: Na nesze, itt a baba, s vigyed!” Gazda J. 1980. 294.

¹⁵ Csilléry 1980. 478.

¹⁶ A komik fából faragot vadkacsát helyeznek el a ház ormára, melynek rendeltetése hitük szerint a családi élet, családi boldogság védelme. Maszlova 1980. 67.

¹⁷ Csilléry 1977. b. 80.

¹⁸ Csilléry 1977. d. 29.

¹⁹ A prelogikus gondolkodás rendszerében a rész az egészszel azonos értékű.

²⁰ Györgyi 1974. 62.

²¹ Hofer — Fél 1977. 583—585. kép.

²² Székely 1969—1973, 265.

²³ A síp gyógyító szerepére utal az alábbi mondóka:

Gólya, gólya, gilice,
Mitől véres a lábad?
Török gyermek elvágta
Magyar gyermek gyógyítja
Sípbal, dobbal, nádi hegedűvel.

²⁴ Malonyay, 1909, 263.

²⁵ Az állati testrészek varázslatban betöltött szerepéről ld. Szendrey 1938, 154—165. A kígyó a néphitben antidémonikus állat, vedlése révén az örökélet szimbóluma (uo). Ld. még: Csilléry 1980, 194.

²⁶ Kós 1975. 182, 1979, 48.

²⁷ Így van ez a magyar népművészetben általában is. Csilléry 1977. b. 76—80.

²⁸ Csilléry 1977. a.

²⁹ Csilléry 1980. b. 478—480.

³⁰ A Sepsiszentgyörgyi Múzeum alapítónőjének birtokában mintegy 200 ilyen madaras varrottas volt, ami később elkallódott. Roediger 1929, 453.

³¹ Ezeket a Csulak Magda által közzétett albumban tanulmányozhatjuk. Csulak, 1972.

³² Csilléry 1980.

³³ Lengyel 1970. 80.

³⁴ Csilléry 1980. 478.

³⁵ Csilléry 1977. 80.

³⁶ Bátky 1926. 150.

³⁷ Malonyay 1909. 262—263, XLIV, XLVI, XLVII, XLIX, L—LII. tábla.

³⁸ Csilléry 1980. 480.

³⁹ Kós 1972. 154.

⁴⁰ Huszka 1924. 463.

⁴¹ Huszka 1895. 12.

⁴² L. a 10—11. sz. jegyzetet.

⁴³ „Végső soron irenezánsz mintaalapra, közvetlenül pedig mai úri-polgári előzményekre vezethető vissza a népi hímzésben többfelé kedvelt Ábrahám áldozata kompozíció” — írja Csilléry. 1977. 682. Másutt ugyanő így ír: „Az ótestamentumi bibliai téma az egy-hazi művészetben az ókeresztény kortól gyakori jelenet. Magyarországon a 16. századtól a rececsipke lepedőszéleken is kedvelté vált. Ezek nyomán keletkeztek a 18—19. századi népi változatok, s mivel az eredeti értelemmel nem törődve az Ábrahám áldozata jelenetet pusztán díszítő céllal alkalmazták, a minta felismerhetetlenségig átalakult. 1977. 23.

⁴⁴ Szentimrey.

⁴⁵ Hofer — Fél 1977. 421. kép.

⁴⁶ Mindkét kulacsot Malonyay közölte: 1909. 212.

⁴⁷ Knézy 1975. 16.

IRODALOM

ROVIDÍTÉSEK:

- Buc. — București
 Buk. — Bukarest
 Bp. — Budapest
 Ethn. — Ethnographia, folyóirat, Bp. 1889 —
 i.h. — idézett hely
 i.m. — idézett mű
 l. — lásd
 MN — A Magyarság Néprajza, I—IV. kötet, Bp. év nélkül
 MNL — Magyar Néprajzi Lexikon, I—V. kötet, Bp. 1977—1982
 NÉ — Néprajzi Értesítő, folyóirat, Bp. 1900 —
 uő — Ugyanő

A fényképeket Fóris Pál, a rajzokat Móni Aranka és Lambescu Gabriel készítették.

*

BÁTKY ZSIGMOND

1926 *Szarvasagancs lőportartóinak ornamentikájához*. NÉ, XVIII/1—9.

BIRKET SMITH, KAJ

1969 *A kultúra ösvényei*. Bodrogi Tibor fordítása. Bp.

CSILLÉRY KLÁRA, K.

1977 a. *Ábrahám áldozata*. MNL I. 23.

1977 b. *Állatalakok* MNL. I. 76—80.

1977 c. *Emberábrázolás* MNL. I. 677—682.

1977 d. *Ácsolt láda* MNL. I. 29—30.

1980 a. *Kigyó*. MNL. III. 194.

1980 b. *Madár* MNL. III. Bp. 478—480.

CSULAK MAGDA

1972 *125 magyar szálánvarrott hímzésmintha. Arapatak*. Sepsiszentgyörgy.

DANCU, I. — DANCU, D.

1975 *Pictura țărănească pe sticlă*. Buc.

DUNĂRE, NICOLAE

1979 *Ornamentică tradițională comparată*. Buc.

DIENES ISTVÁN

1978 *Honfoglaló magyarok*. Bp. 51—54.

DIÓSZEGI VILMOS — CSILLÉRY KLÁRA, K. — PESOVÁR FERENC

1980 *Kigyó*. MNL. 193—194.

EMBER MÁRIA, V.

1972 *A 17. századi magyar hímzések motívumkincse*. Folia Historica. Bp. I. 45—80.

FÉL EDIT — HOFER TAMÁS

1966 *Parasztok, pásztorok, betyárok*. Emberábrázolás a magyar népművészetben. Bp.

GAZDA JÓZSEF

1980 *Így tudom, így mondom*. Buk.

GERGELY GIZELLA, CS. — HAÁZ SÁNDOR

1976 *Udvarhelyi varrottások*, Buk.

GYORFFY LAJOS

1968 *Nagykunsági házoromdíszek*. Ethn. LXXVIII/2. Bp. 263—268.

GYORGYI ERZSÉBET, F.

1974 *A tojás hímzés díszítőmunkája*. NÉ. LVI. 5—86.

HOFER TAMÁS — FÉL EDIT

1977 *Magyar népművészet*. Bp.

HOFFMANN EDIT

1911 *Az ember a primitív népek díszítő művészetében*. NÉ. XII/1. 292—299.

HUSZKA JÓZSEF

1895 *A székely ház*. Bp.

1929 *Székely kapuk meséje*. In: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 461—463.

IRIMIE, CORNEL — FOCŞA, MARCELA

1968 *Icoane pe sticle*. Buc.

KLETNYOVA, E. N.

1980 *Szomolensz környéki népi hímzések szimbolikája*. In: *Etno-art és (nép) művészet szemiotika*. Bp. 52—62.

KNÉZY JUDIT

1975 *Ember és állatábrázolás a déldunántúli pásztorművészetben*. *Művészet* XVI/10. 16—18.

KÓS KÁROLY, dr.

1972 *Népi kandallók és kályhacsempék az erdélyi magyarság körében*. In: *Népi élet és néphagyomány*. Buk. 134—190.

1975 *Ékes fejfáinkról*. In: Olasz Ferenc: *Fejfák*. Bp. 184—187.

1979 *Népi eszközvilágunk ősrétegéről*. In: *Eszköz, munka, néphagyomány*. Buk. 13—107.

LÁSZLÓ GYULA

1974 *Vértesszőlőtől pusztaszerig*. Bp.

LENGYEL GYÖRGYI

1970 *Keresztszemes kézimunkák*. Bp.

LÜKŐ GÁBOR

1942 *A magyar lélek formái*. Bp.

MALONYAY DEZSŐ

1909 *A magyar nép művészete* III. Bp.

MARTINOV, A. I. — BOBROV, V. V.

1980 *A kozmikus rénszarvas alakja a tagar kultúra művészetében*. In: *Etno-art és (nép) művészet szemiotika*. Bp. 26—32.

MASZLOVA, SZ. SZ.

1980 *Mitológiai elemek a felső Volga vidékének népi díszítő művészetében*. In: *Etno-art és (nép) művészet szemiotika*. Bp. 63—76.

MOLNÁR ISTVÁN

1975 *Csontkarcolatok, porszaruk rajzai*. Csíkszereda.

NOVÁK LÁSZLÓ

1976 *Egy mángorló néprajzi és szemiotikai vonatkozásai*. *Művészet* XVII/2. 39—41.

ORBÁN BALÁZS

1869 *A Székelyföld leírása*. III. Pest.

PETRESCU, PAUL

1969 *Imaginea omului in arta populară românească*. Buc.

PRUT, CONSTANTIN

1972 *Fantasticul in arta populară română*. Buc.

ROEDIGER LAJOS

1829 *A Székely Nemzeti Múzeumban őrzött székely eredetű varrottasokról*. In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy, 1929. 452—460. I.

SOLYMOSSY SÁNDOR

1937 *Magyar ősi hitvilág*. MN IV. 414.

STEIN, V. F.

1980 *Istenné emelt ragadozóknak hozott áldozat ábrázolása szibériai fémplasztikákon*. In: *Etno-art és (nép) művészet szemiotika*. Bp. 32—40.

SZENDREY ZSIGMOND

1938 *A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban*. *Ethn.* XLVIII. 154—165.

SZÉKELY ZOLTÁN, dr.

1969 *Meşteşugul de turtă dulce și formele de turtă dulce ca obiecte de artă populară la secuii din Transilvania*. *Cibinium*. Sibiu, 265—280.

ZBRUJEVA, A. V.

1980 *A Káma menti népesség világképe az idősámításunk előtti évezredben*. In: *Etno-art és (nép) művészet szemiotika*. Bp. 12—26.

RÖVIDÍTÉSEK:

SM.: A Sepsiszentgyörgyi Múzeum néprajzi gyűjteménye, leltárszám.

F.: A Sepsiszentgyörgyi Múzeum fényképtára, leltárszám.

1. Mágikus körtáncba fogózott emberek ábrázolása lőportartón. SM. 982/99.

2. Fejfák a középjaitai temetőben. F. 254.

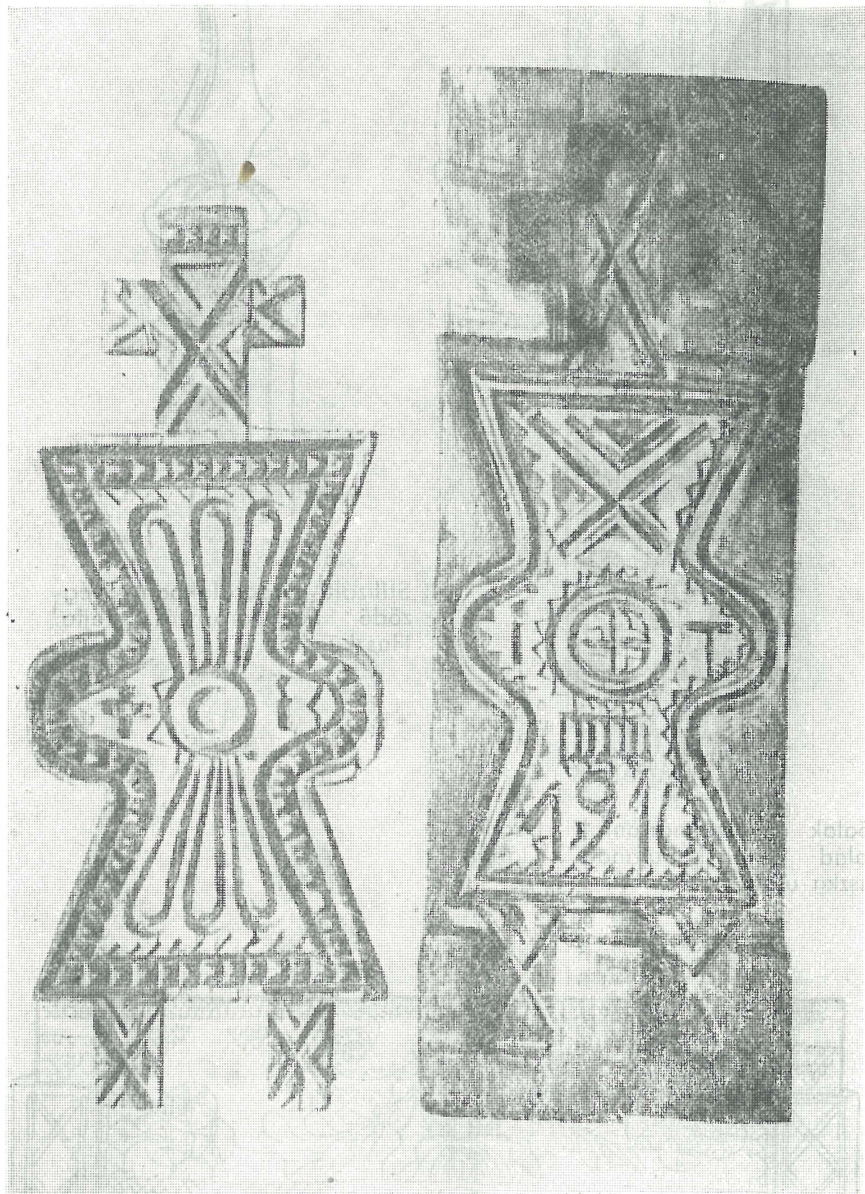
3. Nőalak a kézdimartonfalvi Bogdán család nagykapujának lábán. Huszka után.

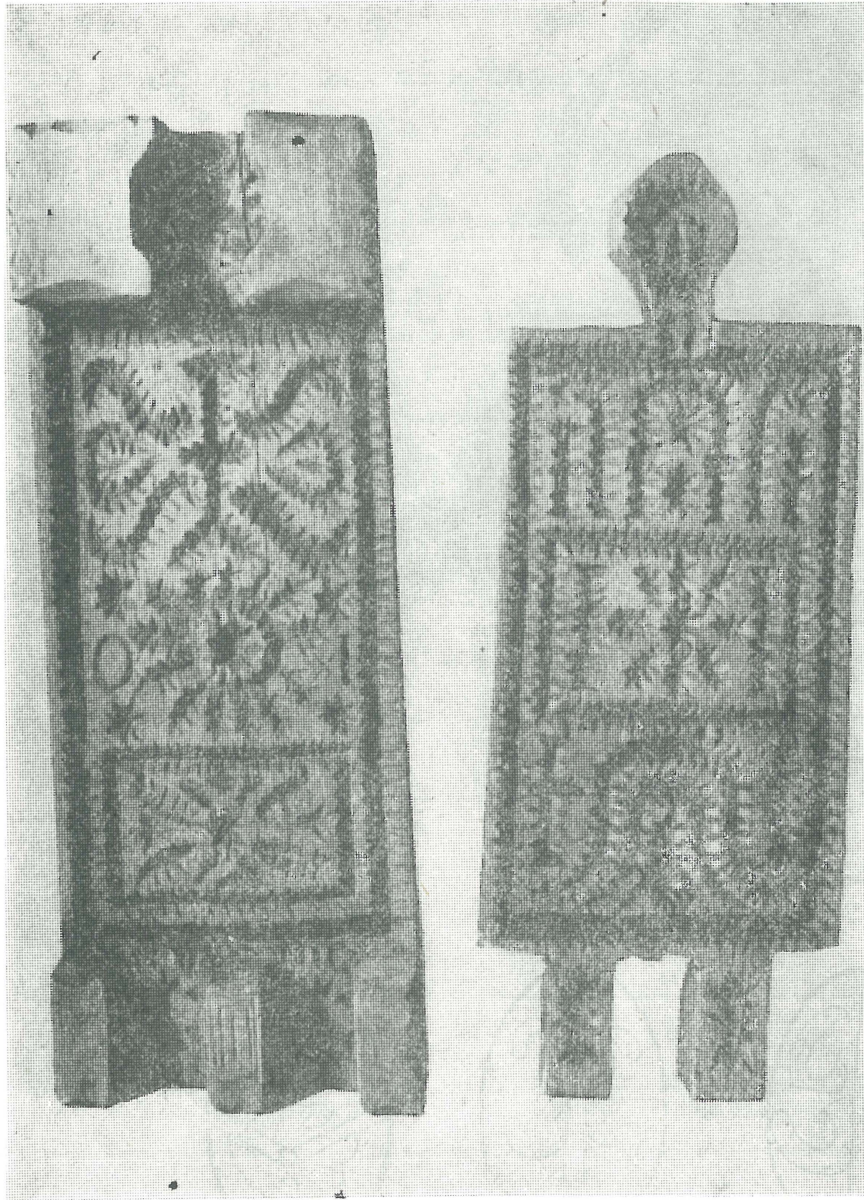
4. Stilizált madáralakban végződő nagyborosnyói fejfa. Huszka után.

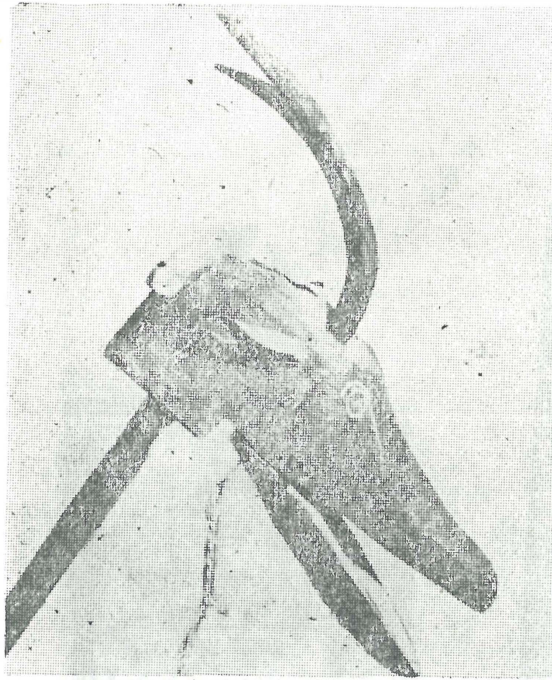
5. Leányalakot ábrázoló ácsolt láda. Lelőhelye Szárazajta, SM. 6082.

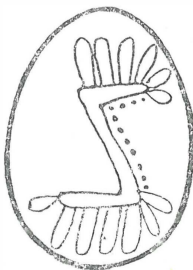
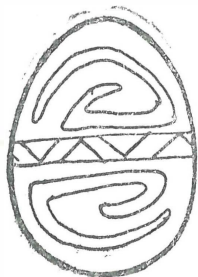
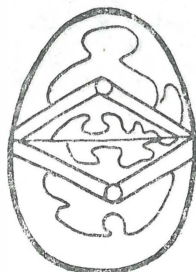
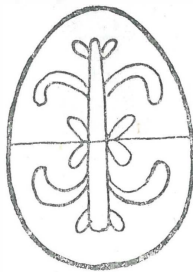
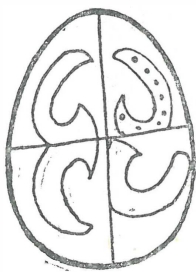
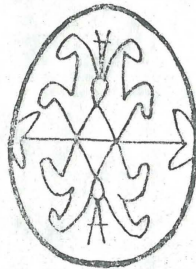
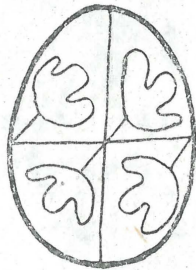
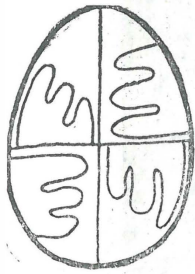
6. Sajt „buba” nyomódúca. Zabrató. SM. 6498. F. 5442/5.

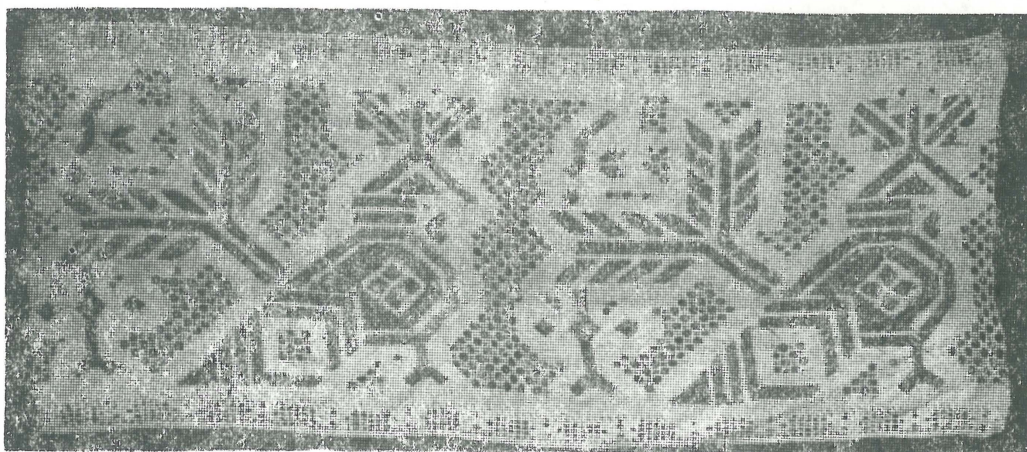
7. Antropomorf *sajtlak* (dúc). Bélafalva. SM. 5344, F. 5442/5.

8. Farsangi alakoskodó játék kecskéje. Bibarcfalva. SM. 4734. F 5443.

9. Állat- és ember testrészeket ábrázoló írott tojások. Számozás balról jobbra, felülről kezdve: 1. Ujjas, 2. Lúdtalpas, 3. Szárnyas; 4. Berbécszarvas; 5. Ráklábas, 6. Békahátas; 7. Kigyós; 8. Bankfejes; 9. Pillangós. Malonyai után. XLVII—LII. tábla.

10. Madaras varrottas. SM. A 620. Vajna Dénestől.

11. Nagyajtai bokály karcolt és festett madár-díszítménye. SM. 3726.

12. Cserép háztetődísz. Gorzfalvi fazekas munkája. SM. ECe I. F. 5441/3.

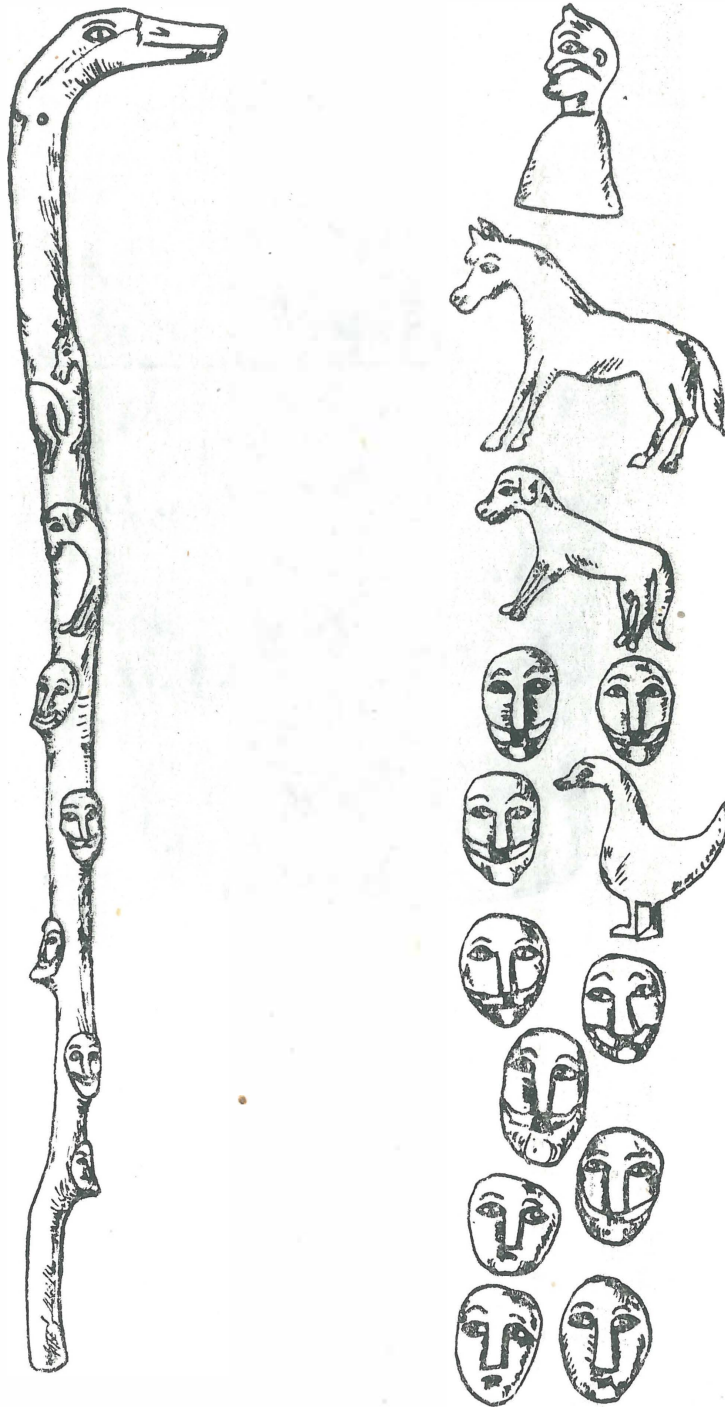
13. Lúdfejben végződő pásztorbot. Kovászna. SM. 6156. F. 5444/3.

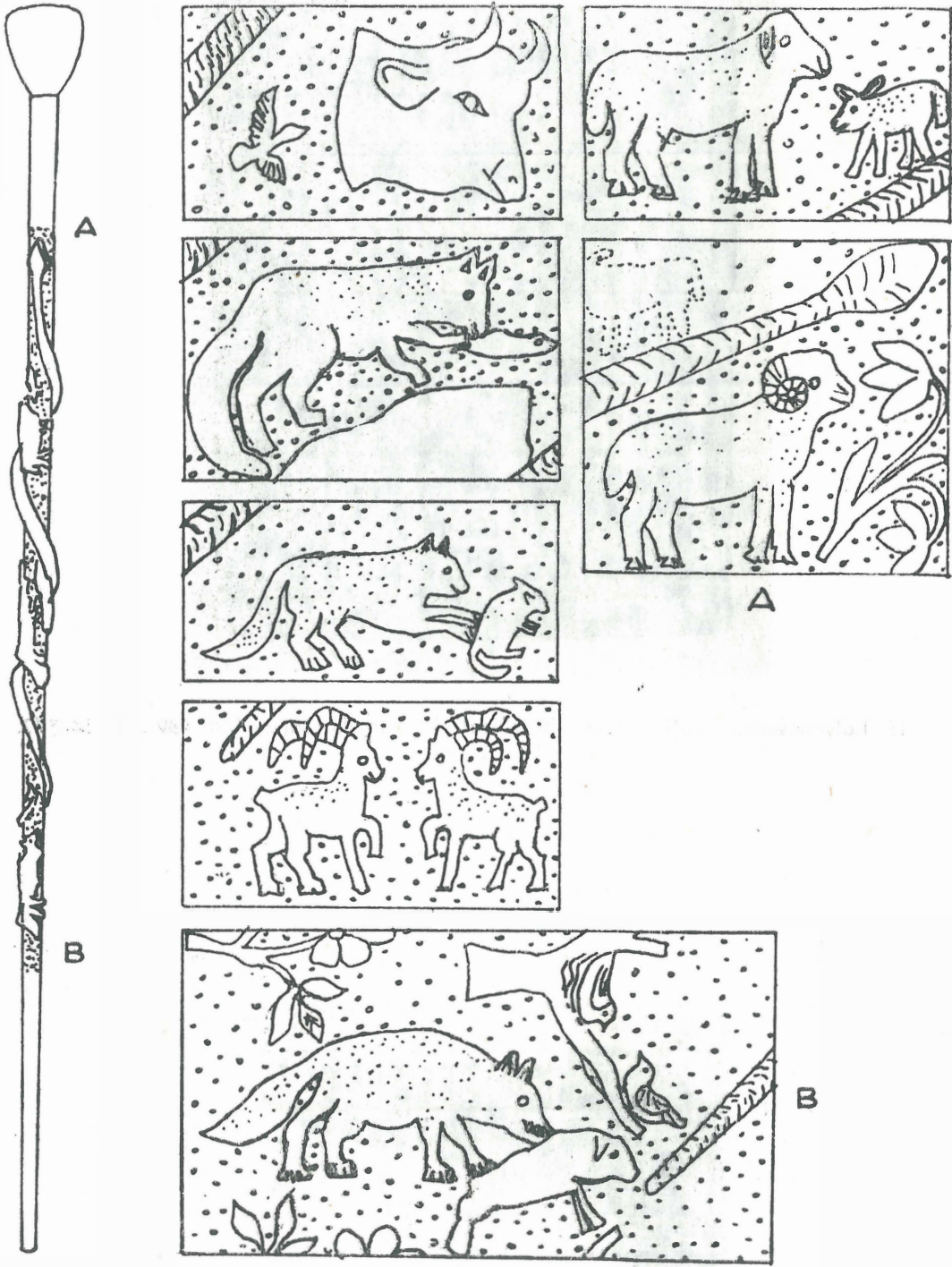
14. Étfalvi bokály szarvasábrázolása. SM. 3453. F. 5440/2.

15. Bibarcfalvi fali sótartó karcolt szarvasalakja. Bibarcfalva. A sótartó felirata:
Trinfa István 1934. F. 5442/2.

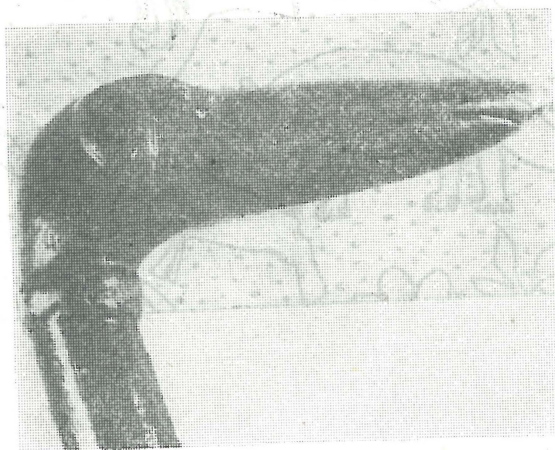
16. Faragott pásztorbot állat- és emberfigurái. Kovászna. SM. 6150.

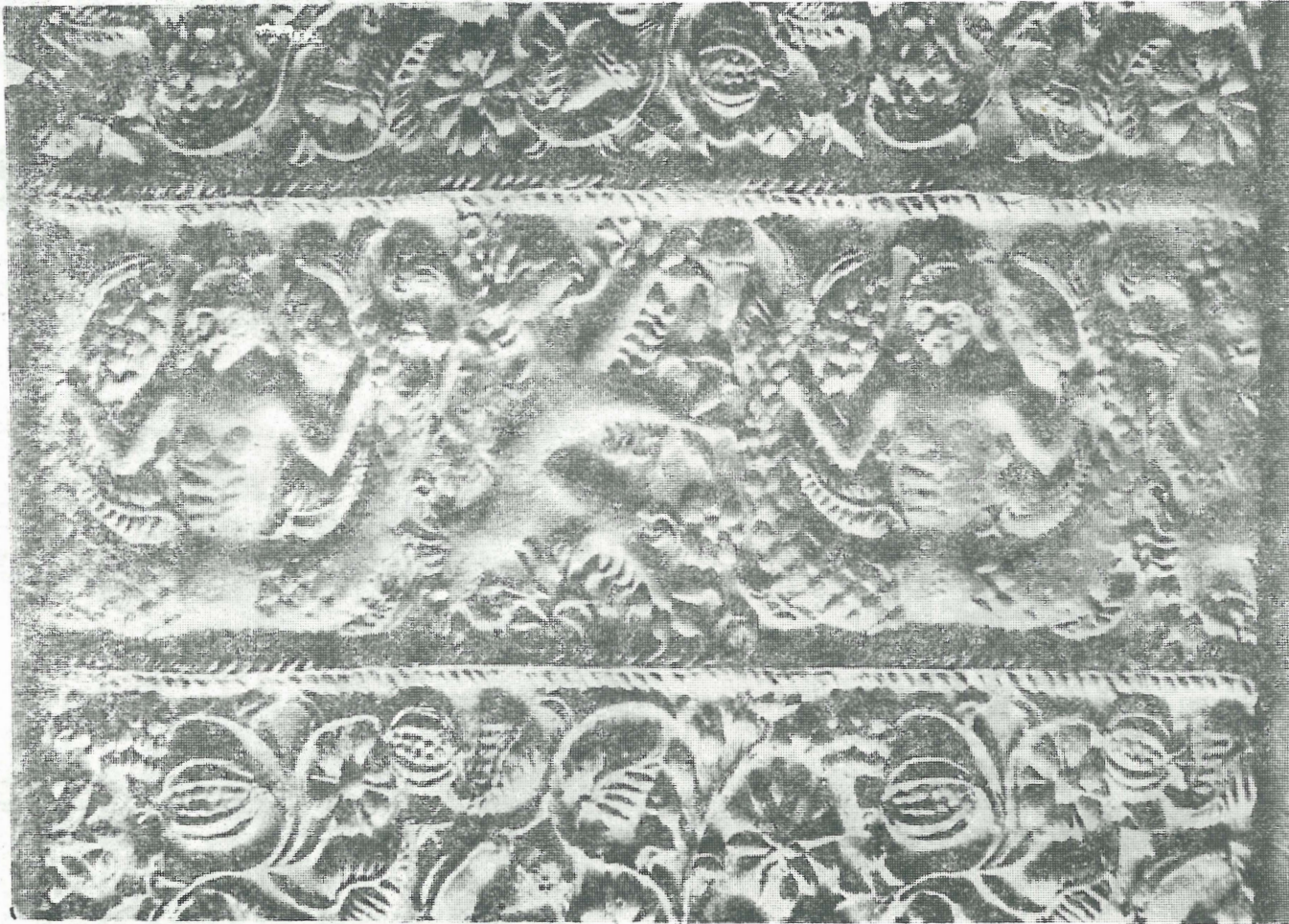
17. Jelenetes pásztorbot. Énlaka. SM. 4891.

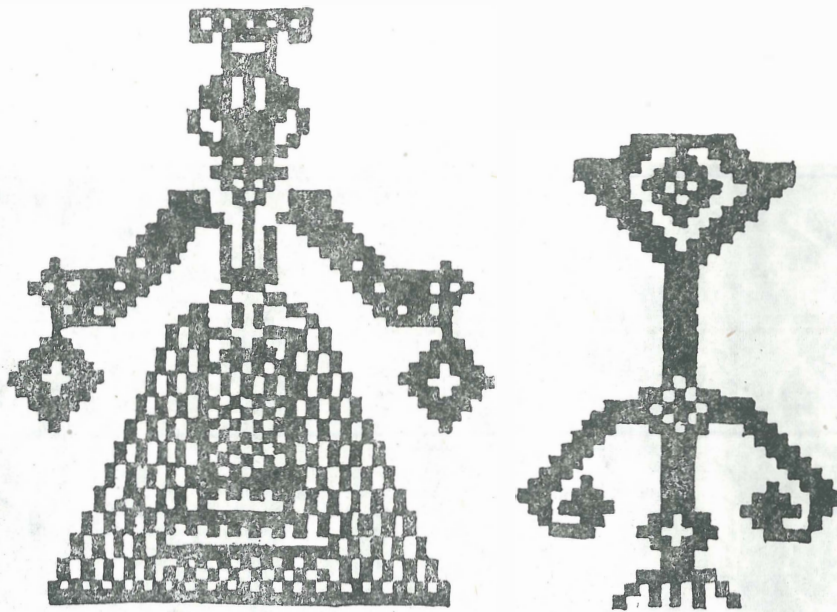
18. Kályhacsempe kopját tartó huszárral. Kászonyjakabfalva. SM. 4391. F. 5441/7.

19. Kutyafejben végződő pásztorbot. SM. 5444/2.

20. Nyújtófa ágaskodó oroszlános és kétfarkú szirénes lenyomata. A Cserey család hagyatéka. SM. A. 163. F.5441/4.

21. Imecsfalvi keresztsemes varrottas nőalakja. Erdélyi Néprajzi Múzeum gyűjteményében. Kolozsvár.

22. Izsákos falvédő részlete. Árapatak. SM. 5744. F. 5443/7.

23. Nagyajtai bokály, II. József, kalapos király ábrázolásával. Imecsfalva, SM. C. 149.
F. 5440/3.

24. Nagyajtai bokály, székely határőrkatonára ábrázolásával. Imecsfalva. SM. 53/83 y.,
F. 5440/1.

25. Humoros jelenet Kiss Ernő nyergének
csontborításán. SM. X. 187. F. 5438/8.

26. Jelenetes cseréptál. SM. 6701. F. 5441/1.

27. Jelenetes cse-
réptál. SM. 6702.
F. 5441/2.

28. Emberfejes bot. Déda. SM. F.
5444/6.

29. Máktörő emberfejes díszítménye. Zalán. SM. 3878. F. 5443/2.

30. Máktörő emberfejes díszítménye. Sepsiszentgyörgy. Felirat: Gyárfás István 1822.
SM. 1239. F. 5443/2.

ORNAMENTAȚIA FIGURALĂ IN ARTA POPULARĂ

Extras

Lucrarea de față are ca scop prezentarea și analiza ornamentației figurale atât de pe obiectele de artă populară aflate în patrimoniul Muzeului din Sfintu Gheorghe, cât și de pe cele provenite din fosta sau actuala arie de cercetare a acestei instituții — satele din județele Covasna și Harghita. Autoarea, bazându-se pe un vast material bibliografic etnografic și etnologic, pune în evidență mutațiile funcționale ale acestora, acordând o atenție deosebită substratului arhaic, legat în primul rînd de cultul strămoșilor și cultul morșilor, sau diferitelor rituri, de multă ori ceremoniale, menite de a asigura sănătatea, fecunditatea sau belșugul. Urmează analiza complexă a diferitelor motive ornamentale avimorfe, zoomorfe, fantastice și antropomorfe, geometrice ori liber desenate.

